श्रीमद्वाग्भटविरचिते
अष्टाङ्गहृदये निदानस्थानम्
प्रथमोऽध्यायः

अथातः सर्वरोगनिदानं व्याख्यास्यामः
इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः
रोगः पाप्मा ज्वरो व्याधिर्विकारो दुःखमामयः
यक्ष्मातङ्कगदाबाधाः शब्दाः पर्यायवाचिनः १
निदानं पूर्वरूपाणि रूपाण्युपशयस्तथा
सम्प्राप्तिश्चेति विज्ञानं रोगाणां पञ्चधा स्मृतम् २
निमित्तहेत्वायतनप्रत्य योत्थानकारणैः
निदानमाहुः पर्यायैः प्राग्रूपं येन लक्ष्यते ३
उत्पित्सुरामयो दोषविशेषेणानधिष्ठितः
लिङ्गमव्यक्तमल्पत्वाद्व्याधीनां तद्यथायथम् ४
तदेव व्यक्ततां यातं रूपमित्यभिधीयते
संस्थानं व्यञ्जनं लिङ्गं लक्षणं चिह्नमाकृतिः ५
हेतुव्याधिविपर्यस्तविपर्यस्तार्थ कारिणाम्
औषधान्नविहाराणामुपयोगं सुखावहम् ६
विद्यादुपशयं व्याधेः स हि सात्म्यमिति स्मृतः
विपरीतोऽनुपशयो व्याध्यसात्म्याभिसंज्ञितः ७
यथादुष्टेन दोषेण यथा चानुविसर्पता
निर्वृत्तिरामयस्यासौ सम्प्राप्तिर्जातिरागतिः ८
सङ्ख्याविकल्पप्राधान्य बलकालविशेषतः
सा भिद्यते यथाऽत्रैव वक्ष्यन्तेऽष्टौ ज्वरा इति ९
दोषाणां समवेतानां विकल्पोंऽशाशकल्पना
स्वातन्त्र्यपारतन्त्र्याभ्यां व्याधेः प्राधान्यमादिशेत् १०
हेत्वादिकात्स्न्यावयवैर्बलाबल विशेषणम्
नक्तंदिनर्तुभुक्तांशैर्व्याधिकालो यथामलम् ११
इति प्रोक्तो निदानार्थः तं व्यासेनोपदेक्ष्यति
सर्वेषामेव रोगाणां निदानं कुपिता मलाः १२
तत्प्रकोपस्य तु प्रोक्तं विविधाहितसेवनम्

© 2003 Cosmic Software and Vedic Engineering. This text is made available exclusively for on-line use, and for printing individual copies for personal use. Distribution of hard copies, or distribution of electronic files via the internet is expressly prohibited. For licensing, and for an editable text version on CD-ROM, please contact cssetzer@yahoo.com.

अहितं त्रिविधो योगस्त्रयाणां प्रागुदाहृतः १३
तिक्तोषणकषायाल्प रूक्षप्रमितभोजनैः
धारणोदीरण निशाजागरात्युच्चभाषणैः १४
क्रियातियोगभी शोकचिन्ताव्यायाममैथुनैः
ग्रीष्माहोरात्रिभुक्तान्ते प्रकुप्यति समीरणः १५
पित्तं कट्वम्लतीक्ष्णोष्णपटुक्रोधविदाहिभिः
शरन्मध्याह्नरात्र्यर्धविदाहसमयेषु च १६
स्वाद्वम्ललवणस्निग्धगुर्वभिष्यन्दि शीतलैः
आस्यास्वप्नसुखाजीर्ण दिवास्वप्नातिबृंहणैः १७
प्रच्छर्दनाद्ययोगेन भुक्त मात्रवसन्तयोः
पूर्वाह्णे पूर्वरात्रे च श्लेष्मा द्वन्द्वं तु सङ्करात् १८
मिश्रीभावात्समस्तानां सन्निपातस्तथा पुनः
सङ्कीर्णाजीर्णविषम विरुद्धाध्यशनादिभिः १९
व्यापन्नमद्यपानीय शुष्कशाकाममूलकैः
पिण्याकमृद्यवसुरापूतिशुष्क कृशामिषैः २०
दोषत्रयकरैस्तैस्तैस्तथाऽन्न परिवर्तनात्
ऋतोर्दुष्टात्पुरोवाताद् ग्रहावेशाद्विषाद्गरात् २१
दुष्टान्नात् पर्वताश्लेषाद्ग्रहैर्जन्मर्क्षपीडनात्
मिथ्यायोगाच्च विविधात्पापानां च निषेवणात् २२
स्त्रीणां प्रसववैषम्यात्तथा मिथ्योपचारतः
प्रतिरोगमिति क्रुद्धा रोगाधिष्ठानगामिनीः २३
रसायनीः प्रपद्याशु दोषा देहे विकुर्वते २३-२

इति श्रीवैद्यपतिसिंहगुप्तसूनुश्रीमद्वाग्भटविरचितायामष्टाङ्गहृदयसंहितायां तृतीये निदानस्थानेसर्वरोगनिदानं नाम प्रथमोऽध्यायः १

द्वितीयोऽध्यायः

अथातो ज्वरनिदानं व्याख्यास्यामः
इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः
ज्वरो रोगपतिः पाप्मा मृत्युरोजोशनोऽन्तकः
क्रोधो दक्षाध्वरध्वंसी रुद्रोर्ध्वनयनोद्भवः १

जन्मान्तयोर्मोहमयः सन्तापात्माऽपचारजः
विविधैर्नामभिः क्रूरो नानायोनिषु वर्तते २
स जायतेऽष्टधा दोषैः पृथङ्मिश्रैः समागतैः
आगन्तुश्च मलास्तत्र स्वैः स्वैर्दुष्टाः प्रदूषणैः ३
आमाशयं प्रविश्याममनुगम्य पिधाय च
स्रोतांसि पक्तिस्थानाच्च निरस्य ज्वलनं बहिः ४
सह तेनाभिसर्पन्तस्तपन्तः सकलं वपुः
कुर्वन्तो गात्रमत्युष्णं ज्वरं निर्वर्तयन्ति ते ५
स्रोतोविबन्धात्प्रायेण ततः स्वेदो न जायते
तस्य प्राग्रूपमालस्यमरतिर्गात्रगौरवम् ६
आस्यवैरस्यमरुचिजृम्भा सास्राकुलाक्षिता
अङ्गमर्दोऽविपाकोऽल्पप्राणता बहुनिद्रता ७
रोमहर्षो विनमनं पिण्डिकोद्वेष्टनं क्लमः
हितोपदेशेष्वक्षान्तिः प्रीतिरम्लपटूषणे ८
द्वेषः स्वादुषु भक्ष्येषु तथा बालेषु तृड् भृशम्
शब्दाग्निशीतवाताम्बुच्छायोष्णेष्वनिमित्ततः ९
इच्छा द्वेषश्च तदनु ज्वरस्य व्यक्तता भवेत्
आगमापगमक्षोभमृदुतावेदनोष्मणाम् १०
वैषम्यं तत्रतत्राङ्गे तास्ताः स्युर्वेदनाश्चलाः
पादयोः सुप्तता स्तम्भः पिण्डिकोद्वेष्टनं श्रमः ११
विश्लेष इव सन्धीनां साद ऊर्वोः कटीग्रहः
पृष्ठं क्षोदमिवाप्नोति निष्पीड्यत इवोदरम् १२
छिद्यन्त इव चास्थीनि पार्श्वगानि विशेषतः
हृदयस्य ग्रहस्तोदः प्राजनेनेव वक्षसः १३
स्कन्धयोर्मथनं बाह्वोर्भेदः पीडनमंसयोः
अशक्तिर्भक्षणे हन्वोर्जृम्भणं कर्णयोः स्वनः १४
निस्तोदः शङ्खयोर्मूर्ध्नि वेदना विरसास्यता
कषायास्यत्वमथवा मलानामप्रवर्तनम् १५
रूक्षारुणत्वगास्याक्षिनख मूत्रपुरीषता
प्रसेकारोचकाश्रद्धा विपाकास्वेदजागराः १६

कण्ठौष्ठशोषस्तृट् शुष्कौ छर्दिकासौ विषादिता
हर्षो रोमाङ्गदन्तेषु वेपथुः क्षवथोर्ग्रहः १७
भ्रमः प्रलापो घर्मेच्छा विनामश्चानिलज्वरे
युगपद्व्याप्तिरङ्गानां प्रलापः कटुवक्त्रता १८
नासास्यपाकः शीतेच्छा भ्रमो मूर्च्छा मदोऽरतिः
विट्स्रंसः पित्तवमनं रक्तष्ठीवनमम्लकः १९
रक्तकोठोद्गमः पीतहरितत्वं त्वगादिषु
स्वेदो निःश्वासवैगन्ध्यमतितृष्णा च पित्तजे २०
विशेषादरुचिर्जाड्यं स्रोतोरोधोऽल्पवेगता
प्रसेको मुखमाधुर्यं हृल्लेपश्वासपीनसाः २१
हृल्लासश्छर्दनं कासः स्तम्भः श्वैत्यं त्वगादिषु
अङ्गेषु शीतपिटिकास्तन्द्रोदर्दः कफोद्भवे २२
काले यथास्वं सर्वेषां प्रवृत्तिर्वृद्धिरेव वा
निदानोक्तानुपशयो विपरीतोपशायिता
यथास्वं लिङ्गसंसर्गे ज्वरः संसर्गजोऽपि च २३
शिरोर्तिमूर्च्छा वमिदाहमोह कण्ठास्यशोषारतिपर्वभेदाः
उन्निद्रतातृड्भ्रमरोमहर्षा जृम्भातिवाक्त्वं च चलात्सपित्तात २४
तापहान्यरुचिपर्वशिरोरुक् पीनसश्वसनकासविबन्धाः
शीतजाड्यतिमिरभ्रमतन्द्राःश्लेष्मवातजनितज्वरलिङ्गम् २५
शीतस्तम्भस्वेददाहाव्यवस्थातृष्णाकासश्लेष्मपित्तप्रवृत्तिः
मोहस्तन्द्रालिप्ततिक्तास्यता च ज्ञेयं रूपं श्लेष्मपित्तज्वरस्य २६
सर्वजो लक्षणैः सर्वैर्दाहोऽत्र च मुहुर्मुहुः
तद्वच्छीतं महानिद्रा दिवा जागरणं निशि २७
सदा वा नैव वा निद्रा महास्वेदोऽति नैव वा
गीतनर्तनहास्यादिविकृतेहा प्रवर्तनम् २८
साश्रुणी कलुषे रक्ते भुग्ने लुलितपक्ष्मणी
अक्षिणी पिण्डिकापार्श्वमूर्द्धपर्वास्थिरुग्भ्रमः २९
सस्वनौ सरुजौ कर्णौ कण्ठः शूकैरिवाचितः
परिदग्धा खरा जिह्वा गुरुः स्रस्ताङ्गसन्धिता ३०
रक्तपित्तकफष्ठीवो लोलनं शिरसोऽतिरुक्

कोठानां श्यावरक्तानां मराडलानां च दर्शनम् ३१
हृद्व्यथा मलसंसङ्गः प्रवृत्तिर्वाऽल्पशोऽति वा
स्निग्धास्यता बलभ्रंशः स्वरसादः प्रलापिता ३२
दोषपाकश्चिरात्तन्द्रा प्रततं कराठकूजनम्
सन्निपातमभिन्यासं तं ब्रूयाच्च हृतौजसम् ३३
दोषे विबद्धे नष्टेऽग्नौ सर्वसम्पूर्णलक्षणः
असाध्यः सोऽन्यथा कृच्छ्रो भवेद्वैकल्यदोऽपि वा ३४
अन्यच्च सन्निपातोत्थो यत्र पित्तं पृथक् स्थितम्
त्वचि कोष्ठेऽथवा दाहं विदधाति पुरोऽनु वा ३५
तद्वद्वातकफौ शीतं दाहादिर्दुस्तरस्तयोः
शीतादौ तत्र पित्तेन कफे स्यन्दितशोषिते ३६
शीते शान्तेऽम्लको मूर्च्छा मदस्तृष्णा च जायते
दाहादौ पुनरन्ते स्युस्तन्द्राष्ठीववमिक्लमाः ३७
आगन्तुरभिघाताभिषङ्ग शापाभिचारतः
चतुर्धाऽत्र क्षतच्छेददाहाद्यैरभिघातजः ३८
श्रमाच्च तस्मिन्पवनः प्रायो रक्तं प्रदूषयन्
सव्यथाशोफवैवर्ण्यं सरुजं कुरुते ज्वरम् ३९
ग्रहावेशौषधिविषक्रोधभी शोककामजः
अभिषङ्गाद् ग्रहेणास्मिन्नकस्माद्धासरोदने ४०
ओषधीगन्धजे मूर्च्छा शिरोरुग्वमथुः क्षवः
विषान्मूर्च्छातिसारास्यश्यावतादाहहृद्गदाः ४१
क्रोधात्कम्पः शिरोरुक् च प्रलापो भयशोकजे
कामाद्भ्रमोऽरुचिर्दाहो ह्रीनिद्राधीधृतिक्षयः ४२
ग्रहादौ सन्निपातस्य भयादौ मरुतस्त्रये
कोपः कोपेऽपि पित्तस्य यौ तु शापाभिचारजौ ४३
सन्निपातज्वरौ घोरौ तावसह्यतमौ मतौ
तत्राभिचारिकैर्मन्त्रैर्हूयमानस्य तप्यते ४४
पूर्वं चेतस्ततो देहस्ततो विस्फोटतृड्भ्रमैः
सदाहमूर्च्छैर्ग्रस्तस्य प्रत्यहं वर्द्धते ज्वरः ४५
इति ज्वरोऽष्टधा दृष्टः समासाद्द्विविधस्तु सः

शारीरो मानसः सौम्यस्तीक्ष्णोऽन्तर्बहिराश्रयः ४६
प्राकृतो वैकृतः साध्योऽसाध्यः सामो निरामकः
पूर्वं शरीरे शारीरे तापो मनसि मानसे ४७
पवने योगवाहित्वाच्छीतं श्लेष्मयुते भवेत्
दाहः पित्तयुते मिश्रं मिश्रेऽन्तसंश्रये पुनः ४८
ज्वरेऽधिकं विकाराः स्युरन्तः क्षोभो मलग्रहः
बहिरेव बहिर्वेगे तापोऽपि च सुसाध्यता ४९
वर्षाशरद्वसन्तेषु वाताद्यैः प्राकृतः क्रमात्
वैकृतोऽन्य स दुःसाध्यः प्रायश्च प्राकृतोऽनिलात् ५०
वर्षासु मारुतो दुष्टः पित्तश्लेष्मान्वितो ज्वरम्
कुर्यात् पित्तं च शरदि तस्य चानुबलं कफः ५१
तत्प्रकृत्या विसर्गाच्च तत्र नानशनाद्भयम्
कफो वसन्ते तमपि वातपित्तं भवेदनु ५२
बलवत्स्वल्पदोषेषु ज्वरः साध्योऽनुपद्रवः
सर्वथा विकृतिज्ञाने प्रागसाध्य उदाहृतः ५३
ज्वरोपद्रवतीक्ष्णत्व मग्लानिर्बहुमूत्रता
न प्रवृत्तिर्न विड् जीर्णा न क्षुत्सामज्वराकृतिः ५४
ज्वरवेगोऽधिकं तृष्णा प्रलापः श्वसनं भ्रमः
मलप्रवृत्तिरुत्क्लेशः पच्यमानस्य लक्षणम् ५५
जीर्णताऽमविपर्यासात्सप्तरात्रं च लङ्घनात्
ज्वरः पञ्चविधः प्रोक्तो मलकालबलाबलात् ५६
प्रायशः सन्निपातेन भूयसा तूपदिश्यते
सन्ततः सततोऽन्येद्युस्तृतीयकचतुर्थकौ ५७
धातुमूत्रशकृद्वाहिस्रोतसां व्यापिनो मलाः
तापयन्तस्तनुं सर्वां तुल्यदूष्यादिवर्द्धिताः ५८
बलिनो गुरवः स्तब्धा विशेषेण रसाश्रिताः
सन्ततं निष्प्रतिद्वन्द्वा ज्वरं कुर्युः सुदुःसहम् ५९
मलं ज्वरोष्मा धातून्वा स शीघ्रं क्षपयेत्ततः
सर्वाकारं रसादीनां शुद्ध्याऽशुद्ध्याऽपि वा क्रमात् ६०
वातपित्तकफैः सप्त दश द्वादश वासरान्

प्रायोऽनुयाति मर्यादां मोक्षाय च वधाय च ६१
इत्यग्निवेशस्य मतंहारीतस्य पुनः स्मृतिः
द्विगुणा सप्तमी यावन्नवम्येकादशी तथा ६२
एषा त्रिदोषमर्यादा मोक्षाय च वधाय च
शुद्ध्यशुद्धौ ज्वरः कालं दीर्घमप्यनुवर्तते ६३
कृशानां व्याधिमुक्तानां मिथ्याहारादिसेविनाम्
अल्पोऽपि दोषो दूष्यादेर्लब्ध्वाऽन्यतमतो बलम् ६४
सविपक्षो ज्वरं कुर्याद्विषमं क्षयवृद्धिभाक्
दोषः प्रवर्तते तेषां स्वे काले ज्वरयन् बली ६५
निवर्तते पुनश्चैष प्रत्यनीकबलाबलः
क्षीणे दोषे ज्वरः सूक्ष्मो रसादिष्वेव लीयते ६६
लीनत्वात्कार्श्यवैवर्ण्यजाड्यादीनादधाति सः
आसन्नविवृतास्यत्वात्स्रोतसां रसवाहिनाम् ६७
आशु सर्वस्य वपुषो व्याप्तिर्दोषेण जायते
सन्ततः सततस्तेन विपरीतो विपर्ययात् ६८
विषमो विषमारम्भक्रियाकालोऽनुषङ्गवान्
दोषो रक्ताश्रयः प्रायः करोति सततं ज्वरम् ६९
अहोरात्रस्य स द्विः स्यात् सकृदन्येद्युराश्रितः
तस्मिन्मांसवहा नाडीः मेदोनाडीस्तृतीयके ७०
ग्राही पित्तानिलान्मूर्ध्नस्त्रिकस्य कफपित्ततः
सपृष्ठस्यानिलकफात्स चैकाहान्तरः स्मृतः ७१
चतुर्थको मले मेदोमज्जास्थ्यन्यतमस्थिते
मज्जस्थ एवेत्यपरे प्रभावं स तु दर्शयेत् ७२
द्विधा कफेन जंघाभ्यां स पूर्वं शिरसोऽनिलात्
अस्थिमज्जोभयगते चतुर्थकविपर्ययः ७३
त्रिधा द्व्यहं ज्वरयति दिनमेकं तु मुञ्चति
बलाबलेन दोषाणामन्नचेष्टादिजन्मना ७४
ज्वरः स्यान्मनसस्तद्वत्कर्मणश्च तदा तदा
दोषदूष्यर्त्वहोरात्रप्रभृतीनां बलाज्ज्वरः ७५
मनसो विषयाणां च कालं तं तं प्रपद्यते

धातून् प्रक्षोभयन् दोषो मोक्षकाले विलीयते ७६
ततो नरः श्वसन् स्विद्यन् कूजन् वमति चेष्टते
वेपते प्रलपत्युष्णैः शीतैश्चाङ्गैर्हतप्रभः ७७
विसंज्ञो ज्वरवेगार्तः सक्रोध इव वीक्षते
सदोषशब्दं च शकृद्द्रवं सृजति वेगवत् ७८
देहो लघुर्व्यपगतक्लम मोहतापः
पाको मुखे करणसौष्ठवमव्यथत्वम्
स्वेदः क्षवः प्रकृतियोगि मनोऽन्नलिप्सा
कण्डूश्च मूर्ध्नि विगतज्वरलक्षणानि ७९

इति श्रीवैद्यपतिसिंहगुप्तसूनुश्रीमद्वाग्भटविरचितायामष्टाङ्गहृदयसंहितायां
तृतीये निदानस्थाने ज्वरनिदानं नाम द्वितीयोऽध्यायः २

तृतीयोऽध्यायः

अथातो रक्तपित्तकासनिदानं व्याख्यास्यामः
इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः
भृशोष्णतीक्ष्णकट्वम्ल लवणादिविदाहिभिः
कोद्रवोद्दालकैश्चान्नैस्तद्युक्तै रतिसेवितैः १
कुपितं पित्तलैः पित्तं द्रवं रक्तं च मूर्च्छिते
ते मिथस्तुल्यरूपत्वमागम्य व्याप्नुतस्तनुम् २
पित्तं रक्तस्य विकृतेः संसर्गाद्दूषणादपि
गन्धवर्णानुवृत्तेश्च रक्तेन व्यपदिश्यते ३
प्रभवत्यसृजः स्थानात्प्लीहतो यकृतश्च तत्
शिरोगुरुत्वमरुचिः शीतेच्छा धूमकोऽम्लकः ४
छर्दिश्छर्दितबैभत्स्यं कासः श्वासो भ्रमः क्लमः
लोहलोहितमत्स्यामगन्धास्यत्वं स्वरक्षयः ५
रक्तहारिद्रहरितवर्णता नयनादिषु
नीललोहितपीतानां वर्णानामविवेचनम् ६
स्वप्ने तद्वर्णदर्शित्वं भवत्यस्मिन् भविष्यति
ऊर्ध्वं नासाक्षिकर्णास्यैर्मेढ्रयोनिगुदैरधः ७
कुपितं रोमकूपैश्च समस्तैस्तत्प्रवर्तते

ऊर्ध्वं साध्यं कफाद्यस्मात्तद्विरेचनसाधनम् ८
बह्वौषधं च पित्तस्य विरेको हि वरौषधम्
अनुबन्धी कफो यश्च तत्र तस्यापि शुद्धिकृत् ९
कषायाः स्वादवोऽप्यस्य विशुद्धश्लेष्मणो हिताः
किमु तिक्ताः कषाया वा ये निसर्गात्कफापहाः १०
अधो याप्यं चलाद्यस्मात्तत्प्रच्छर्दनसाधनम्
अल्पौषधं च पित्तस्य वमनं न वरौषधम् ११
अनुबन्धी चलो यश्च शान्तयेऽपि न तस्य तत्
कषायाश्च हितास्तस्य मधुरा एव केवलम् १२
कफमारुतसंसृष्ट मसाध्यमुभयायनम्
अशक्यप्रातिलोम्यत्वादभावा दौषधस्य च १३
न हि संशोधनं किञ्चिदस्त्यस्य प्रतिलोमगम्
शोधनं प्रतिलोमं च रक्तपित्ते भिषग्जितम् १४
एवमेवोपशमनं सर्वशो नास्य विद्यते
संसृष्टेषु हि दोषेषु सर्वजिच्छमनं हितम् १५
तत्र दोषानुगमनं सिरास्त्र इव लक्षयेत्
उपद्रवांश्च विकृतिज्ञानतस्तेषु चाधिकम् १६
आशुकारी यतः कासस्तमेवातः प्रवक्ष्यति
पञ्च कासाः स्मृता वातपित्तश्लेष्मक्षतक्षयैः १७
क्षयायोपेक्षिताः सर्वे बलिनश्चोत्तरोत्तरम्
तेषां भविष्यतां रूपं कण्ठे कण्डूररोचकः १८
शूकपूर्णाभकण्ठत्वं तत्राधो विहतोऽनिलः
ऊर्ध्वं प्रवृत्तः प्राप्योरस्तस्मिन् कण्ठे च संसजन् १९
शिरःस्रोतांसि सम्पूर्य ततोऽङ्गान्युत्क्षिपन्निव
क्षिपन्निवाक्षिणी पृष्ठमुरः पार्श्वे च पीडयन् २०
प्रवर्तते स वक्त्रेण भिन्नकांस्योपमध्वनिः
हेतुभेदात्प्रतीघातभेदो वायोः सरंहसः २१
यद्रुजाशब्दवैषम्यं कासानां जायते ततः
कुपितो वातलैर्वातः शुष्कोरःकण्ठवक्त्रताम् २२
हृत्पार्श्वोरःशिरःशूलं मोहक्षोभस्वरक्षयान्

करोति शुष्कं कासं च महावेगरुजास्वनम् २३
सोऽङ्गहर्षी कफं शुष्कं कृच्छ्रान्मुक्त्वाऽल्पतां व्रजेत्
पित्तात्पीताक्षिकफता तिक्तास्यत्वं ज्वरो भ्रमः २४
पित्तासृग्वमनं तृष्णा वैस्वर्यं धूमकोऽम्लकः
प्रततं कासवेगेन ज्योतिषामिव दर्शनम् २५
कफादुरोऽल्परुङ्मूर्द्धहृदयं स्तिमितं गुरु
कण्ठोपलेपः सदनं पीनसच्छर्द्यरोचकाः २६
रोमहर्षो घनस्निग्धश्वेतश्लेष्मप्रवर्तनम्
युद्धाद्यैः साहसैस्तैस्तैः सेवितैरयथाबलम् २७
उरस्यन्तःक्षते वायुः पित्तेनानुगतो बली
कुपितः कुरुते कासं कफं तेन सशोणितम् २८
पीतं श्यावं च शुष्कं च ग्रथितं कुथितं बहु
ष्ठीवेत्कण्ठेन रुजता विभिन्नेनेव चोरसा २९
सूचीभिरिव तीक्ष्णाभिस्तुद्यमानेन शूलिना
पर्वभेदज्वरश्वास तृष्णावैस्वर्यकम्पवान् ३०
पारावत इवाकूजन् पार्श्वशूली ततोऽस्य च
क्रमाद्वीर्यं रुचिः पक्ता बलं वर्णश्च हीयते ३१
क्षीणस्य सासृङ्मूत्रत्वं स्याच्च पृष्ठकटीग्रहः
वायुप्रधानाः कुपिता धातवो राजयक्ष्मिणः ३२
कुर्वन्ति यक्ष्मायतनैः कासं ष्ठीवेत्कफं ततः
पूतिपूयोपमं पीतं विस्रं हरितलोहितम् ३३
लुच्येत इव पार्श्वे च हृदयं पततीव च
अकस्मादुष्णशीतेच्छा बह्वाशित्वं बलक्षयः ३४
स्निग्धप्रसन्नवक्त्रत्वं श्रीमद्दशननेत्रता
ततोऽस्य क्षयरूपाणि सर्वाण्याविर्भवन्ति च ३५
इत्येष क्षयजः कासः क्षीणानां देहनाशनः
याप्यो वा बलिनां तद्वत् क्षतजोऽभिनवौ तु तौ ३६
सिध्येतामपि सानाथ्यात् साध्या दोषैः पृथक् त्रयः
मिश्रा याप्या द्वयात्सर्वे जरसा स्थविरस्य च ३७
कासाच्छ्वासक्षयच्छर्दिस्वरसादादयो गदाः

भवन्त्युपेक्षया यस्मात्तस्मात्तं त्वरया जयेत् ३८
इति श्रीवैद्यपतिसिंहगुप्तसूनुश्रीमद्वाग्भटविरचितायामष्टाङ्गहृदयसंहितायां
तृतीये निदानस्थाने रक्तपित्तकासनिदानं नाम तृतीयोऽध्यायः ३

चतुर्थोऽध्यायः

अथातः श्वासहिध्मानिदानं व्याख्यास्यामः
इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः
कासवृद्ध्या भवेच्छ्वासः पूर्वैर्वा दोषकोपनैः
आमातिसारवमथुविष पाण्डुज्वरैरपि १
रजोधूमानिलैर्मर्म घातादतिहिमाम्बुना
क्षुद्रकस्तमकश्छिन्नो महानूर्ध्वश्च पञ्चमः २
कफोपरुद्धगमनः पवनो विष्वगास्थितः
प्राणोदकान्नवाहीनि दुष्टः स्रोतांसि दूषयन् ३
उरःस्थः कुरुते श्वासमामाशयसमुद्भवम्
प्राग्रूपं तस्य हृत्पार्श्वशूलं प्राणविलोमता ४
आनाहः शङ्खभेदश्च तत्रायासातिभोजनैः
प्रेरितः प्रेरयेत् क्षुद्रं स्वयं संशमनंमरुत् ५
प्रतिलोमं सिरा गच्छन्नुदीर्य पवनः कफम्
परिगृह्य शिरोग्रीवमुरः पार्श्वे च पीडयन् ६
कासं घुर्घुरकं मोहमरुचिं पीनसं तृषम्
करोति तीव्रवेगं च श्वासं प्राणोपतापिनम् ७
प्रताम्येत्तस्य वेगेन निष्ठ्यूतान्ते क्षणं सुखी
कृच्छ्राच्छयानःश्वसिति निषण्णः स्वास्थ्यमृच्छति ८
उच्छ्रिताक्षो ललाटेन स्विद्यता भृशमर्तिमान्
विशुष्कास्यो मुहुःश्वासी काङ्क्षत्युष्णं सवेपथुः ९
मेघाम्बुशीतप्राग्वातैः श्लेष्मलैश्च विवर्द्धते
स याप्यस्तमकः साध्यो नवो वा बलिनो भवेत् १०
ज्वरमूर्च्छायुतः शीतैः शाम्येत्प्रतमकस्तु सः
छिन्नाच्छ्वसिति विच्छिन्नं मर्मच्छेदरुजार्दितः ११
सस्वेदमूर्च्छः सानाहो बस्तिदाहनिरोधवान्

अधोदृग्विप्लुताक्षश्च मुह्यन् रक्तैकलोचनः १२
शुष्कास्यः प्रलपन् दीनो नष्टच्छायो विचेतनः
महता महता दीनो नादेन श्वसिति क्रथन् १३
उद्धूयमानः संरब्धो मत्तर्षभ इवानिशम्
प्रणष्टज्ञानविज्ञानो विभ्रान्तनयनाननः १४
वक्षः समाक्षिपन् बद्धमूत्रवर्चा विशीर्णवाक्
शुष्ककण्ठो मुहुर्मुह्यन् कर्णशङ्खशिरोतिरुक् १५
दीर्घमूर्ध्वं श्वसित्यूर्ध्वान्न च प्रत्याहरत्यधः
श्लेष्मावृतमुखस्त्रोताः क्रुद्धगन्धवहार्दितः १६
ऊर्ध्वदृग्वीक्षते भ्रान्तमक्षिणी परितः क्षिपन्
मर्मसु च्छिद्यमानेषु परिदेवी निरुद्धवाक् १७
एते सिद्ध्येयुरव्यक्ता व्यक्ताः प्राणहरा ध्रुवम्
इति श्वासनिदानम्
अथ हिध्मानिदानम्
श्वासैकहेतुप्राग्रूप सङ्ख्याप्रकृतिसंश्रयाः १८
हिध्माः भक्तोद्भवा क्षुद्रा यमला महतीति च
गम्भीरा च मरुत्तत्र त्वरयाऽयुक्तिसेवितैः १९
रूक्षतीक्ष्णखरासात्म्यैरन्नपानैः प्रपीडितः
करोति हिध्मामरुजां मन्दशब्दां क्षवानुगाम् २०
शमं सात्म्यान्नपानेन या प्रयाति च साऽन्नजा
आयासात्पवनः क्षुद्रः क्षुद्रां हिध्मां प्रवर्तयेत् २१
जत्रुमूलप्रविसृतामल्पवेगां मृदुं च सा
वृद्धिमायास्यतो याति भुक्तमात्रे च मार्दवम् २२
चिरेण यमलैर्वेगैराहारे या प्रवर्तते
परिणामोन्मुखे वृद्धिं परिणामे च गच्छति २३
कम्पयन्ती शिरोग्रीवमाध्मातस्यातितृष्यतः
प्रलापच्छर्द्यतीसार नेत्रविप्लुतिजृम्भिणः २४
यमला वेगिनी हिध्मा परिणामवती च सा
स्तब्धभ्रूशङ्खयुग्मस्य सास्त्रविप्लुतचक्षुषः २५
स्तम्भयन्ती तनुं वाचं स्मृतिं संज्ञां च मुष्णती

रुन्धती मार्गमन्नस्य कुर्वती मर्मघट्टनम् २६
पृष्ठतो नमनं शोषं महाहिध्मा प्रवर्तते
महामूला महाशब्दा महावेगा महाबला २७
पक्वाशयाद्वा नाभेर्वा पूर्ववद्या प्रवर्तते
तद्रूपा सा मुहुः कुर्याज्जृम्भामङ्गप्रसारणम् २८
गम्भीरेणानुनादेन गम्भीरा तासु साधयेत्
आद्ये द्वे वर्जयेदन्त्ये सर्वलिङ्गां च वेगिनीम् २९
सर्वाश्च सञ्चितामस्य स्थविरस्य व्यवायिनः
व्याधिभिः क्षीणदेहस्य भक्तच्छेदक्षतस्य वा ३०
इति हिध्मानिदानम्
सर्वेऽपि रोगा नाशाय न त्वेवं शीघ्रकारिणः
हिध्माश्वासौ यथा तौ हि मृत्युकाले कृतालयौ ३१

इति
श्रीवैद्यपतिसिंहगुप्तसूनुश्रीमद्वाग्भटविचितायामष्टाङ्गहृदयसंहितायांतृतीये
निदानस्थाने श्वासहिध्मानिदानं नाम चतुर्थोऽध्यायः ४

पञ्चमोऽध्यायः

अथातो राजयक्ष्मादिनिदानं व्याख्यास्यामः
इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः
अथ राजयक्ष्मनिदानम्
अनेकरोगानुगतो बहुरोगपुरोगमः
राजयक्ष्मा क्षयः शोषो रोगराडिति च स्मृतः १
नक्षत्राणां द्विजानां च राज्ञोऽभूद्यदयं पुरा
यच्च राजा च यक्ष्मा च राजयक्ष्मा ततो मतः २
देहौषधक्षयकृतेः क्षयस्तत्सम्भवाच्च सः
रसादिशोषणाच्छोषो रोगराट् तेषु राजनात् ३
साहसं वेगसंरोधः शुक्रौजःस्नेहसङ्क्षयः
अन्नपानविधित्यागश्चत्वारस्तस्य हेतवः ४
तैरुदीर्णोऽनिलः पित्तं कफं चोदीर्य सर्वतः
शरीरसन्धीनाविश्य तान् सिराश्च प्रपीडयन् ५

मुखानि स्त्रोतसां रुद्ध्वा तथैवातिविवृत्य वा
सर्पन्नूर्ध्वमधस्तिर्यग्यथास्वं जनयेद्गदान् ६
रूपं भविष्यतस्तस्य प्रतिश्यायो भृशं क्षवः
प्रसेको मुखमाधुर्यं सदनं वह्निदेहयोः ७
स्थाल्यमत्रान्नपानादौ शुचावप्यशुचीक्षणम्
मक्षिकातृणकेशादिपातः प्रायोऽन्नपानयोः ८
हृल्लासश्छर्दिररुचिरश्नतोऽपि बलक्षयः
पाण्योरवेक्षा पादास्यशोफोऽक्ष्णोरतिशुक्लता ९
बाह्वोः प्रमाणजिज्ञासा काये वैभत्स्यदर्शनम्
स्त्रीमद्यमांसप्रियता घृणित्वं मूर्द्धगुण्ठनम् १०
नखकेशातिवृद्धिश्च स्वप्ने चाभिभवो भवेत्
पतङ्गकृकलासाहिकपि श्वापदपक्षिभिः ११
केशास्थितुषभस्मादिराशौ समधिरोहणम्
शून्यानां ग्रामदेशानां दर्शनं शुष्यतोऽम्भसः १२
ज्योतिर्गिरीणां पततां ज्वलतां च महीरुहाम्
पीनसश्वासकासां समूर्द्धस्वररुजोऽरुचिः १३
ऊर्ध्वं विड्भ्रंशसंशोषावधः च्छर्दिश्च कोष्ठगे
तिर्यक्स्थे पार्श्वरुग्दोषे सन्धिगे भवति ज्वरः १४
रूपाण्येकादशैतानि जायन्ते राजयक्ष्मिणः
तेषामुपद्रवान् विद्यात्कण्ठोद्ध्वंसमुरोरुजम् १५
जृम्भाङ्गमर्दनिष्ठीववह्नि सादास्यपूतिताः
तत्र वाताच्छिरःपार्श्वशूलमंसाङ्गमर्दनम् १६
कण्ठोद्ध्वंसः स्वरभ्रंशः पित्तात्पादांसपाणिषु
दाहोऽतिसारोऽसृक्छर्दिर्मुखगन्धो ज्वरो मदः १७
कफादरोचकश्छर्दिः कासो मूर्द्धाङ्गगौरवम्
प्रसेकः पीनसः श्वासः स्वरसादोऽल्पवह्निता १८
दोषैर्मन्दानलत्वेन सोपलेपैः कफोल्बणैः
स्त्रोतोमुखेषु रुद्धेषु धातूष्मस्वल्पकेषु च १९
विदह्यमानः स्वस्थाने रसस्तांस्तानुपद्रवान्
कुर्यादगच्छन्मांसादीनसृक् चोर्ध्वं प्रधावति २०

पच्यते कोष्ठ एवान्नमन्नपक्त्रैव चास्य यत्
प्रायोऽस्मान्मलतां यातं नैवालं धातुपुष्टये २१
रसोऽप्यस्य न रक्ताय मांसाय कुत एव तु
उपस्तब्धः स शकृता केवलं वर्तते क्षयी २२
लिङ्गेष्वल्पेष्वपि क्षीणं व्याध्यौषधबलाक्षमम्
वर्जयेत् साधयेदेव सर्वेष्वपि ततोऽन्यथा २३
इति राजयक्ष्मनिदानम्
अथ स्वरभेदनिदानम्
दोषैर्व्यस्तैः समस्तैश्च क्षयात् षष्ठश्च मेदसा
स्वरभेदो भवेत्तत्र क्षामो रूक्षश्चलः स्वरः २४
शूकपूर्णाभकण्ठत्वं स्निग्धोष्णोपशयोऽनिलात्
पित्तात्तालुगले दाहः शोष उक्तावसूयनम् २५
लिम्पन्निव कफात्कण्ठं मन्दः खुरखुरायते
स्वरो विबद्धः सर्वैस्तु सर्वलिङ्गः क्षयात्कषेत् २६
धूमायतीव चात्यर्थं मेदसा श्लेष्मलक्षणः
कृच्छ्रलक्ष्याक्षरश्चात्र सर्वैरन्त्यं च वर्जयेत् २७
इति स्वरभेदनिदानम्
अथारोचकनिदानम्
अरोचको भवेद्दोषैर्जिह्वाहृदयसंश्रयैः
सन्निपातेन मनसः सन्तापेन च पञ्चमः २८
कषायतिक्तमधुरं वातादिषु मुखं क्रमात्
सर्वोत्थे विरसं शोकक्रोधादिषु यथामलम् २९
इत्यरोचकनिदानम्
अथ छर्दिनिदानम्
छर्दिर्दोषैः पृथक्सर्वैर्द्विष्टैरर्थैश्च पञ्चमी
उदानो विकृतो दोषान् सर्वास्वप्यूर्ध्वमस्यति ३०
तासूत्क्लेशास्यलावण्य प्रसेकारुचयोऽग्रगाः
नाभिपृष्ठं रुजन् वायुः पार्श्वे चाहारमुत्क्षिपेत् ३१
ततो विच्छिन्नमल्पाल्पं कषायं फेनिलं वमेत्
शब्दोद्गारयुतं कृष्णमच्छं कृच्छ्रेण वेगवत् ३२

कासास्यशोषहृन्मूर्द्धस्वर पीडाक्लमान्वितः
पित्तात्क्षारोदकनिभं धूम्रं हरितपीतकम् ३३
सासृगम्लं कटूष्णं च तृरमूर्च्छातापदाहवत्
कफात् स्निग्धं घनंशीतं श्लेष्मतन्तुगवाचितम् ३४
मधुरं लवणं भूरि प्रसक्तं लोमहर्षणम्
मुखश्वयथुमाधुर्य तन्द्राहृल्लासकासवान् ३५
सर्वलिङ्गा मलैः सर्वै रिष्टोक्ता या च तांत्यजेत्
पूत्यमेध्याशुचिद्विष्ट दर्शनश्रवणादिभिः ३६
तप्ते चित्ते हृदि क्लिष्टे छर्दिर्द्विष्टार्थयोगजा
वातादीनेव विमृशेत्कृमितृष्णामदौहृदे ३७
शूलवेपथुहृल्लासैर्विशेषात् कृमिजां वदेत्
कृमि हृद्रोगलिङ्गैश्च
इति छर्दिनिदानम्
अथ हृद्रोगनिदानम
स्मृताः पञ्च तु हृद्गदाः ३८
तेषां गुल्मनिदानोक्तैः समुत्थानैश्च सम्भवः
वातेन शूल्यतेऽत्यर्थं तुद्यते स्फुटतीव च ३९
भिद्यते शुष्यति स्तब्धं हृदयं शून्यता द्रवः
अकस्माद्दीनता शोको भयं शब्दासहिष्णुता ४०
वेपथुर्वेष्टनं मोहः श्वासरोधोऽल्पनिद्रता
पित्तात्तृष्णा भ्रमो मूर्च्छा दाहः स्वेदोऽम्लकः क्लमः ४१
छर्दनं चाम्लपित्तस्य धूमकः पीतता ज्वरः
श्लेष्मणा हृदयं स्तब्धं भारिकं साश्मगर्भवत् ४२
कासाग्निसादनिष्ठीवनिद्रालस्या रुचिज्वराः
सर्वलिङ्गस्त्रिभिर्दोषैः कृमिभिः श्यावनेत्रता ४३
तमःप्रवेशो हृल्लासः शोषः कण्डूः कफस्रुतिः
हृदयं प्रततं चात्र क्रकचेनेव दार्यते ४४
चिकित्सेदामयं घोरं तं शीघ्रं शीघ्रकारिणम्
इति हृद्रोगनिदानम्
अथ तृष्णानिदानम्

वातात्पित्तात्कफात्तृष्णा सन्निपाताद्रसक्षयात् ४५
षष्ठी स्यादुपसर्गाच्च वातपित्ते तु कारणम्
सर्वासु तत्प्रकोपो हि सौम्यधातुप्रशोषणात् ४६
सर्वदेहभ्रमोत्कम्प तापतृड्दाहमोहकृत्
जिह्वामूलगलक्लोमतालुतोयवहाः सिराः ४७
संशोष्य तृष्णा जायन्ते तासां सामान्यलक्षणम्
मुखशोषो जलातृप्तिरन्नद्वेषः स्वरक्षयः ४८
कण्ठौष्ठजिह्वाकार्कश्यं जिह्वानिष्क्रमणं क्लमः
प्रलापश्चित्तविभ्रंशस्तृड्ग्रहोक्तास्तथाऽमयाः ४९
मारुतात् क्षामता दैन्यं शङ्खतोदः शिरोभ्रमः
गन्धाज्ञानास्यवैरस्यश्रुतिनिद्रा बलक्षयाः ५०
शीताम्बुपानाद्वृद्धिश्च पित्तान्मूर्च्छास्यतिक्तता
रक्तेक्षणत्वं प्रततं शोषो दाहोऽतिधूमकः ५१
कफो रुणद्धि कुपितस्तोयवाहिषु मारुतम्
स्रोतःसु स कफस्तेन पङ्कवच्छोष्यते ततः ५२
शूकैरिवाचितः कण्ठो निद्रा मधुरवक्त्रता
आध्मानं शिरसो जाड्यं स्तैमित्यच्छर्द्यरोचकाः ५३
आलस्यमविपाकश्च सर्वैः स्यात्सर्वलक्षणा
आमोद्भवा च भक्तस्य संरोधाद्वातपित्तजा ५४
उष्णक्लान्तस्य सहसा शीताम्भो भजतस्तृषम्
ऊष्मा रुद्धो गतः कोष्ठं यां कुर्यात्पित्तजैव सा ५५
या च पानातिपानोत्था तीक्ष्णाग्नेः स्नेहजा च या
स्निग्धगुर्वम्ललवणभोजनेन कफोद्भवा ५६
तृष्णा रसक्षयोक्तेन लक्षणेन क्षयात्मिका
शोषमेहज्वराद्यन्यदीर्घ रोगोपसर्गतः ५७
या तृष्णा जायते तीव्रा सोपसर्गात्मिका स्मृता ५७-२
इति तृष्णानिदानम्
इति श्रीवैद्यपतिसिंहगुप्तसूनुश्रीमद्वाग्भटविरचितायामष्टाङ्गहृदयसंहितायां
तृतीये शारीरस्थाने राजयक्ष्मादिनिदानं नाम पञ्चमोऽध्यायः ५

षष्ठोऽध्यायः
अथातो मदात्ययादिनिदानं व्याख्यास्यामः
इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः
तीक्ष्णोष्णरूक्षसूक्ष्माम्लं व्यवाय्याशुकरं लघु
विकाषि विशदं मद्यमोजसोऽस्माद्विपर्ययः १
तीक्ष्णादयो विषेऽप्युक्ताश्चित्तोपप्लाविनो गुणाः
जीवितान्ताय जायन्ते विषे तूत्कर्षवृत्तितः २
तीक्ष्णादिभिर्गुणैर्मद्यं मन्दादीनोजसो गुणान्
दशभिर्दश सङ्क्षोभ्य चेतो नयति विक्रियाम् ३
आद्ये मदे द्वितीये तु प्रमादायतने स्थितः
दुर्विकल्पहतो मूढः सुखमित्यधिमुच्यते ४
मध्यमोत्तमयोः सन्धिं प्राप्य राजसतामसः
निरङ्कुश इव व्यालो न किञ्चिन्नाचरेज्जडः ५
इयं भूमिरवद्यानां दौःशील्यस्येदमास्पदम्
एकोऽय बहुमार्गाया दुर्गतेर्देशिकः परम् ६
निश्चेष्टः शववच्छेते तृतीये तु मदे स्थितः
मरणादपि पापात्मा गतः पापतरां दशाम् ७
धर्माधर्मं सुखं दुःखमर्थानर्थं हिताहितम्
यदासक्तो न जानाति कथं तच्छीलयेद्बुधः ८
मद्ये मोहो भयं शोकः क्रोधो मृत्युश्च संश्रिताः
सोन्मादमदमूर्च्छायाः सापस्मारापतानकाः ९
यत्रैकः स्मृतिविभ्रंशस्तत्र सर्वमसाधु यत्
अयुक्तियुक्तमन्नं हि व्याधये मरणाय वा १०
मद्यं त्रिवर्गधीधैर्यलज्जादेरपि नाशनम्
नातिमाद्यन्ति बलिनः कृताहारा महाशनाः ११
स्निग्धाः सत्त्ववयोयुक्ता मद्यनित्यास्तदन्वयाः
मेदःकफाधिका मन्दवातपित्ता दृढाग्नयः १२
विपर्ययेऽतिमाद्यन्ति विश्रब्धाः कुपिताश्च ये
मद्येन चाम्लरूक्षेण साजीर्णे बहुनाऽति च १३
वातात्पित्तात्कफात्सर्वैश्चत्वारः स्युर्मदात्ययाः

सर्वेऽपि सर्वैर्जायन्ते व्यपदेशस्तु भूयसा १४
सामान्यं लक्षणं तेषां प्रमोहो हृदयव्यथा
विड्भेदः प्रततं तृष्णा सौम्याग्नेयो ज्वरोऽरुचिः १५
शिरःपार्श्वास्थिरुक्कम्पो मर्मभेदस्त्रिकग्रहः
उरोविबन्धस्तिमिरं कासः श्वासः प्रजागरः १६
स्वेदोऽतिमात्रं विष्टम्भः श्वयथुश्चित्तविभ्रमः
प्रलापश्छर्दिरुत्क्लेशो भ्रमो दुःस्वप्नदर्शनम् १७
विशेषाज्जागरश्वासकम्प मूर्धरुजोऽनिलात्
स्वप्ने भ्रमत्युत्पतति प्रेतैश्च सह भाषते १८
पित्ताद्दाहज्वरस्वेद मोहातीसारतृड्भ्रमाः
देहो हरितहारिद्रो रक्तनेत्रकपोलता १९
श्लेष्मणा छर्दिहृल्लासनिद्रोदर्दाङ्गगौरवम्
सर्वजे सर्वलिङ्गत्वम् मुक्त्वा मद्यं पिबेत्तु यः २०
सहसाऽनुचितं वाऽन्यत्तस्य ध्वंसकविक्षयौ
भवेतां मारुतात्कष्टौ दुर्बलस्य विशेषतः २१
ध्वंसके श्लेष्मनिष्ठीवः कण्ठशोषोऽतिनिद्रता
शब्दासहत्वं तन्द्रा च विक्षयेऽङ्गशिरोतिरुक् २२
हृत्कण्ठरोगः सम्मोहः कासस्तृष्णा वमिर्ज्वरः
निवृत्तो यस्तु मद्येभ्यो जितात्मा बुद्धिपूर्वकृत् २३
विकारैः स्पृश्यते जातु न स शारीरमानसैः
इति मदात्ययनिदानम्
रजोमोहाहिताहारपरस्य स्युस्त्रयो गदाः २४
रसासृक्चेतनावाहिस्त्रोतोरोध समुद्भवाः
मदमूर्च्छायसन्यासा यथोत्तरबलोत्तराः २५
अथ मदनिदानम्
मदोऽत्र दोषैः सर्वैश्च रक्तमद्यविषैरपि
सक्तानल्पद्रुताभाषश्चलः स्खलितचेष्टितः २६
रूक्षश्यावारुणतनुर्मदे वातोद्भवे भवेत्
पित्तेन क्रोधनो रक्तपीताभः कलहप्रियः २७
स्वल्पसम्बद्धवाक्पाण्डुः कफाद्ध्यानपरोऽलसः

सर्वात्मा सन्निपातेन रक्तात्स्तब्धाङ्गदृष्टिता २८
पित्तलिङ्गं च मद्येन विकृतेहास्वराङ्गता
विषे कम्पोऽतिनिद्रा च सर्वेभ्योऽभ्यधिकस्तु सः २९
लक्षयेल्लक्षणोत्कर्षाद्वातादीन् शोणितादिषु
इति मदनिदानम्
अथ मूर्च्छायनिदानम्
अरुणं कृष्णनीलं वा खं पश्यन्प्रविशेत्तमः ३०
शीघ्रं च प्रतिबुध्येत हृत्पीडा वेपथुर्भ्रमः
कार्श्यं श्यावारुणा छाया मूर्च्छाये मारुतात्मके ३१
पित्तेन रक्तं पीतं वा नभः पश्यन् विशेत्तमः
विबुध्येत च सस्वेदो दाहतृट्तापपीडितः ३२
भिन्नविरणनीलपीताभो रक्तपीताकुलेक्षणः
कफेन मेघसंकाशं पश्यन्नाकाशमाविशेत् ३३
तमश्चिराच्च बुध्येत सहृल्लासः प्रसेकवान्
गुरुभिः स्तिमितैरङ्गैरार्द्रचर्मावनद्धवत् ३४
सर्वाकृतिस्त्रिभिर्दोषैरपस्मार इवापरः
पातयत्याशु निश्चेष्टं विना बीभत्सचेष्टितैः ३५
इति मूर्च्छायनिदानम्
अथ सन्न्यासनिदानम्
दोषेषु मदमूर्च्छायाः कृतवेगेषु देहिनाम्
स्वयमेवोपशाम्यन्ति सन्न्यासो नौषधैर्विना ३६
वाग्देहमनसां चेष्टामाक्षिप्यातिबला मलाः
सन्न्यासं सन्निपतिताः प्राणायतनसंश्रयाः ३७
कुर्वन्ति तेन पुरुषः काष्ठीभूतो मृतोपमः
म्रियेत शीघ्रं शीघ्रं चेच्चिकित्सा न प्रयुज्यते ३८
अगाधे ग्राहबहुले सलिलौघ इवातटे
सन्न्यासे विनिमज्जन्तं नरमाशु निवर्तयेत् ३९
इति सन्न्यासनिदानम्
मदमानरोषतोषप्रभृतिभिररिभिर्निजैः परिष्वङ्गः
युक्तायुक्तं च समं युक्तिवियुक्तेन मद्येन ४०

बलकालदेशसात्म्यप्रकृतिसहायामयवयांसि
प्रविभज्य तदनुरूपं यदि पिबति ततः पिबत्यमृतम् ४१
इति श्रीवैद्यपतिसिंहगुप्तसूनुश्रीमद्वाग्भटविरचितायामष्टाङ्गहृदयसंहितायां
तृतीये निदानस्थानेमदात्ययादिनिदानं नाम षष्ठोऽध्यायः ६

सप्तमोऽध्यायः

अथातोऽशसां निदानं व्याख्यास्यामः
इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः
अरिवत्प्राणिनो मांसकीलका विशसन्ति यत्
दोषास्त्वङ्मांसमेदांसि सन्दूष्य विविधाकृतीन् १
मांसाङ्कुरानपानादौ कुर्वन्त्यर्शांसि तान् जगुः २
सहजन्मोत्तरोत्थानभेदाद्द्वेधा समासतः
शुष्कस्राविविभेदाच्च गुदः स्थूलान्त्रसंश्रयः ३
अर्धपञ्चाङ्गुलस्तस्मिंस्तिस्रोऽध्यर्धाङ्गुलाः स्थिताः
वल्यः प्रवाहिणी तासामन्तर्मध्ये विसर्जनी ४
बाह्या संवरणी तस्या गुदौष्ठो बहिरङ्गुले
यवाध्यर्धः प्रमाणेन रोमाण्यत्र ततः परम् ५
तत्र हेतुः सहोत्थानां वलीबीजोपतप्तता
अर्शसांबीजतप्तिस्तु मातापित्रपचारतः ६
दैवाच्च ताभ्यां कोपो हि सन्निपातस्य तान्यतः
असाध्यान्येवमाख्याताः सर्वे रोगाः कुलोद्भवाः ७
सहजानि विशेषेण रूक्षदुर्दर्शनानि च
अन्तर्मुखानि पाण्डूनि दारुणोपद्रवाणि च ८
षोढाऽन्यानि पृथग्दोषसंसर्गनिचयास्रतः
शुष्काणि वातश्लेष्मभ्यामार्द्राणि त्वस्रपित्ततः ९
दोषप्रकोपहेतुस्तु प्रागुक्तस्तेन सादिते
अग्नौ मलेऽतिनिचितेपुनश्चातिव्यवायतः १०
यानसङ्क्षोभविषम कठिनोत्कटकासनात्
बस्तिनेत्राश्मलोष्ठोर्वीतल चैलादिघट्टनात् ११
भृशं शीताम्बुसंस्पर्शात्प्रततातिप्रवाहणात्

वातमूत्रशकृद्वेगधारणा त्तदुदीरणात् १२
ज्वरगुल्मातिसारामग्रहणी शोफपाराडुभिः
कर्शनाद्विषमाभ्यश्च चेष्टाभ्यो योषितां पुनः १३
आमगर्भप्रपतना द्गर्भवृद्धिप्रपीडनात्
ईदृशैश्चापरैर्वायुरपानः कुपितो मलम् १४
पायोर्वलीषु तं धत्ते तास्वभिष्यराणमूर्तिषु
जायन्तेऽशासि तत्पूर्वलक्षणं मन्दवह्निता १५
विष्टम्भः सक्थिसदनं पिरािडकोद्वेष्टनं भ्रमः
सादोऽङ्गे नेत्रयोः शोफः शकृद्भेदोऽथवा ग्रहः १६
मारुतः प्रचुरो मूढः प्रायो नाभेरधश्चरन्
सरुक् सपरिकर्तश्च कृच्छ्रान्निर्गच्छति स्वनन् १७
अन्त्रकूजनमाटोपः क्षामतोद्गारभूरिता
प्रभूतं मूत्रमल्पा विडश्रद्धा धूमकोऽम्लकः १८
शिरःपृष्ठोरसां शूलमालस्यं भिन्नवर्णता
तन्द्रेन्द्रियाणां दौर्बल्यं क्रोधो दुःखोपचारता १९
आशङ्का ग्रहणीदोषपाराडुगुल्मोदरेषु च
एतान्येव विवर्द्धन्ते जातेषु हतनामसु २०
निवर्तमानोऽपानो हि तैरधोमार्गरोधतः
क्षोभयन्ननिलानन्यान् सर्वेन्द्रियशरीरगान् २१
तथा मूत्रशकृत्पित्तकफान् धातूंश्च साशयान्
मृद्नात्यग्निं ततः सर्वो भवति प्रायशोऽशसः २२
कृशो भृशं हतोत्साहो दीनः क्षामोऽतिनिष्प्रभः
असारो विगतच्छायो जन्तुजुष्ट इव द्रुमः २३
कृत्स्नैरुपद्रवैर्ग्रस्तो यथोक्तैर्मर्मपीडनैः
तथा कासपिपासास्यवैरस्यश्वासपीनसैः २४
क्लमाङ्गभङ्ग वमथुक्षवथुश्वयथुज्वरैः
क्लैब्यबाधिर्यतैमिर्य शर्कराश्मरिपीडितः २५
क्षामभिन्नस्वरो ध्यायन्मुहुः ष्ठीवन्नरोचकी
सर्वपर्वा स्थिहृन्नाभिपायुवङ्क्षण शूलवान् २६
गुदेन स्रवता पिच्छां पुलाकोदकसन्निभाम्

विबद्धमुक्तं शुष्कार्द्रं पक्वामं चान्तराऽन्तरा २७
पाण्डु पीतं हरिद्रक्तं पिच्छिलं चोपवेश्यते
गुदाङ्कुरा बह्वनिलाः शुष्काश्चिमिचिमान्विताः २८
म्लानाःश्यावारुणाः स्तब्धा विषमाः परुषाः खराः
मिथो विसदृशा वक्रास्तीक्ष्णा विस्फुटिताननाः २९
बिम्बीकर्कन्धु खर्जूरकार्पासीफलसन्निभाः
केचित्कदम्बपुष्पाभाः केचित्सिद्धार्थकोपमाः ३०
शिरःपार्श्वांसकट्यू रुवङ्क्षणाभ्यधिकव्यथाः
क्षवथूद्गारविष्टम्भ हृद्ग्रहारोचकप्रदाः ३१
कासश्वासाग्निवैषम्य कर्णनादभ्रमावहाः
तैरार्तो ग्रथितं स्तोकं सशब्दं सप्रवाहिकम् ३२
रुक्फेनपिच्छानुगतं विबद्धमुपवेश्यते
कृष्णत्वङ्नखविण्मूत्रनेत्रवक्त्रश्च जायते ३३
गुल्मप्लीहोदराष्ठीलासम्भवस्तत एव च
पित्तोत्तरा नीलमुखा रक्तपीतासितप्रभाः ३४
तन्वस्रस्राविणो विस्रास्तनवो मृदवः श्लथाः
शुकजिह्वायकृत्खण्डजलौकोवक्त्रसन्निभाः ३५
दाहपाकज्वरस्वेद तृण्मूर्च्छारुचिमोहदाः
सोष्माणो द्रवनीलोष्णपीतरक्तामवर्चसः ३६
यवमध्या हरित्पीतहारिद्रत्वङ्नखादयः
श्लेष्मोल्बणा महामूला घना मन्दरुजः सिताः ३७
उच्छूनोपचिताः स्निग्धाः स्तब्धवृत्तगुरुस्थिराः
पिच्छिलाः स्तिमिताः श्लक्ष्णाः कण्ड्वाढ्याः स्पर्शनप्रियाः३८
करीरपनसास्थ्याभास्तथा गोस्तनसन्निभाः
वङ्क्षणानाहिनः पायुबस्तिनाभिविकर्तिनः ३९
सकासश्वासहृल्लास प्रसेकारुचिपीनसाः
मेहकृच्छ्रशिरोजाड्यशिशिर ज्वरकारिणः ४०
क्लैब्याग्निमार्दवच्छर्दिराम प्रायविकारदाः
वसाभसकफप्राज्यपुरीषाः सप्रवाहिकाः ४१
न स्रवन्ति न भिद्यन्ते पाण्डुस्निग्धत्वगादयः

संसृष्टलिङ्गाः संसर्गात् निचयात्सर्वलक्षणाः ४२
रक्तोल्बणा गुदेकीलाः पित्ताकृतिसमन्विताः
वटप्ररोहसदृशा गुञ्जाविद्रुमसन्निभाः ४३
तेऽत्यर्थं दुष्टमुष्णं च गाढविट्प्रतिपीडिताः
स्रवन्ति सहसा रक्तं तस्य चातिप्रवृत्तितः ४४
भेकाभः पीड्यते दुःखैः शोणितक्षयसम्भवैः
हीनवर्णबलोत्साहो हतौजाः कलुषेन्द्रियः ४५
मुद्गकोद्रवजूर्णाह्व करीरचणकादिभिः
रूक्षैः सङ्ग्राहिभिर्वायुः स्वे स्थाने कुपितो बली ४६
अधोवहानि स्रोतांसि संरुध्याधः प्रशोषयन्
पुरीषं वातविण्मूत्रसङ्गं कुर्वीत दारुणम् ४७
तेन तीव्रा रुजा कोष्ठपृष्ठहृत्पार्श्वगा भवेत्
आध्मानमुदरावेष्टो हृल्लासः परिकर्तनम् ४८
बस्तौ च सुतरां शूलं गण्डश्वयथुसम्भवः
पवनस्योर्ध्वगामित्वं ततश्छर्द्यरुचिज्वराः ४९
हृद्रोगग्रहणी दोषमूत्रसङ्गप्रवाहिकाः
बाधिर्यतिमिरश्वास शिरोरुक्कासपीनसाः ५०
मनोविकारस्तृष्णास्र पित्तगुल्मोदरादयः
ते ते च वातजा रोगा जायन्ते भृशदारुणाः ५१
दुर्नाम्नामित्युदावर्तः परमोऽयमुपद्रवः
वाताभिभूतकोष्ठानां तैर्विनाऽपि स जायते ५२
सहजानि त्रिदोषाणि यानि चाभ्यन्तरे बलौ
स्थितानि तान्यसाध्यानि याप्यन्तेऽग्निबलादिभिः ५३
द्वन्द्वजानि द्वितीयायां वलौ यान्याश्रितानि च
कृच्छ्रसाध्यानि तान्याहुः परिसंवत्सराणि च ५४
बाह्यायां तु वलौ जातान्येकदोषोल्बणानि च
अर्शांसि सुखसाध्यानि न चिरोत्पतितानि च ५५
मेढ्रादिष्वपि वक्ष्यन्ते यथास्वं नाभिजानि तु
गण्डूपदास्यरूपाणि पिच्छिलानि मृदूनि च ५६
व्यानो गृहीत्वा श्लेष्माणं करोत्यर्शस्त्वचो बहिः

कीलोपमं स्थिरखरं चर्मकीलं तु तं विदुः ५७
वातेन तोदः पारुष्यं पित्तादसितरक्तता
श्लेष्मणा स्निग्धता तस्य ग्रथितत्वं सवर्णता ५८
अर्शसां प्रशमे यत्नमाशु कुर्वीत बुद्धिमान्
तान्याशु हि गुदं बद्ध्वा कुर्युर्बद्धगुदोदरम् ५९
इति श्रीवैद्यपतिसिंहगुप्तसूनुश्रीमद्वाग्भटविरचितायामष्टाङ्गहृदयसंहितायां
तृतीये निदानस्थानेऽशसां निदानं नाम सप्तमोऽध्यायः ७

अष्टमोऽध्यायः

अथातोऽतीसारग्रहणीदोषनिदानं व्याख्यास्यामः
इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः
दोषैर्व्यस्तैः समस्तैश्च भयाच्छोकाच्च षडिवधः
अतीसारः स सुतरां जायतेऽत्यम्बुपानतः १
कृशशुष्कामिषासात्म्यतिल पिष्टविरूढकैः
मद्यरूक्षातिमात्रान्नैरर्शोभिः स्नेहविभ्रमात् २
कृमिभ्यो वेगरोधाच्च तद्विधैः कुपितोऽनिलः
विस्रंसयत्यधोऽब्धातुं हत्वा तेनैव चानलम् ३
व्यापद्यानुशकृत्कोष्ठं पुरीषं द्रवतां नयन्
प्रकल्पतेऽतिसाराय लक्षणं तस्य भाविनः ४
तोदो हृद्गुदकोष्ठेषु गात्रसादो मलग्रहः
आध्मानमविपाकश्च तत्र वातेन विड्जलम् ५
अल्पाल्पं शब्दशूलाढ्यं विबद्धमुपवेश्यते
रूक्षं सफेनमच्छं च ग्रथितं वा मुहुर्मुहुः ६
तथा दग्धगुडाभासं सपिच्छापरिकर्तिकम्
शुष्कास्यो भ्रष्टपायुश्च हृष्टरोमा विनिष्टनन् ७
पित्तेन पीतमसितं हारिद्रं शाद्वलप्रभम्
सरक्तमतिदुर्गन्धं तृण्मूर्च्छास्वेददाहवान् ८
सशूलं पायुसन्तापपाकवान् श्लेष्मणा घनम्
पिच्छिलं तन्तुमच्छ्वेतं स्निग्धमामं कफान्वितम् ९
अभीक्ष्णं गुरु दुर्गन्धं विबद्धमनुबद्धरुक्

निद्रालुरलसोऽन्नद्विडल्पाल्पं सप्रवाहिकम् १०
सरोमहर्षः सोत्क्लेशो गुरुबस्तिगुदोदरः
कृतेऽप्यकृतसंज्ञश्च सर्वात्मा सर्वलक्षणः ११
भयेन क्षोभिते चित्ते सपित्तो द्रावयेच्छकृत्
वायुस्ततोऽतिसार्येत क्षिप्रमुष्णं द्रवं प्लवम् १२
वातपित्तसमं लिङ्गैराहुः तद्वच्च शोकतः
अतीसारः समासेन द्विधा सामो निरामकः १३
सासृङ्निरस्त्रः तत्राद्ये गौरवादप्सु मज्जति
शकृद्दुर्गन्ध माटोपविष्टम्भार्तिप्रसेकिनः १४
विपरीतो निरामस्तु कफात्पक्वोऽपि मज्जति
अतीसारेषु यो नातियत्नवान् ग्रहणीगदः १५
तस्य स्यादग्निविध्वंसकरैरन्यस्य सेवितैः
सामं शकृन्निरामं वा जीर्णे येनातिसार्यते १६
सोऽतिसारोऽतिसरणादाशुकारी स्वभावतः
सामं सान्नमजीर्णेऽन्ने जीर्णे पक्वं तु नैव वा १७
अकस्माद्वा मुहुर्बद्धमकस्माच्छिथिलं मुहुः
चिरकृद्ग्रहणीदोषः सञ्चयाच्चोपवेशयेत् १८
स चतुर्धा पृथग्दोषैः सन्निपाताच्च जायते
प्राग्रूपं तस्य सदनं चिरात्पचनमम्लकः १९
प्रसेको वक्त्रवैरस्यमरुचिस्तृट्क्लमो भ्रमः
आनद्धोदरता छर्दिः कर्णक्ष्वेडोऽन्त्रकूजनम् २०
सामान्यं लक्षणं कार्श्यं धूमकस्तमको ज्वरः
मूर्च्छाशिरोरुग्विष्टम्भः श्वयथुः करपादयोः २१
तत्रानिलात्तालुशोषस्तिमिरं कर्णयोः स्वनः
पार्श्वोरुवङ्क्षणग्रीवारुजाऽभीक्ष्णं विषूचिका २२
रसेषु गृद्धिः सर्वेषु क्षुत्तृष्णा परिकर्तिका
जीर्णे जीर्यति चाध्मानं भुक्ते स्वास्थ्यं समश्नुते २३
वातहृद्रोगगुल्मार्शः प्लीहपाण्डुत्वशङ्कितः
चिराद्दुःखं द्रवं शुष्कं तन्वामं शब्दफेनवत् २४
पुनः पुनः सृजेद्वर्चः पायुरुक्श्वासकासवान्

पित्तेन नीलपीताभं पीताभः सृजति द्रवम् २५
पूत्यम्लोद्गारहृत्कण्ठ दाहारुचितृडर्दितः
श्लेष्मणा पच्यते दुःखमन्नं छर्दिररोचकः २६
आस्योपदेहनिष्ठी वकासहृल्लासपीनसाः
हृदयं मन्यते स्त्यानमुदरं स्तिमितं गुरु २७
उद्गारो दुष्टमधुरः सदनं स्त्रीष्वहर्षणम्
भिन्नामश्लेष्मसंसृष्ट गुरुवर्चःप्रवर्तनम् २८
अकृशस्यापि दौर्बल्यम् सर्वजे सर्वसङ्करः
विभागेऽङ्गस्य ये चोक्ता विषमाद्यास्त्रयोऽग्नयः २९
तेऽपि स्युर्ग्रहणीदोषाः समस्तु स्वास्थ्यकारणम्
वातव्याध्यश्मरी कुष्ठमेहोदरभगन्दराः
अर्शांसि ग्रहणीत्यष्टौ महारोगाः सुदुस्तराः ३०

इति श्रीवैद्यपतिसिंहगुप्तसूनुश्रीमद्वाग्भटविरचितायामष्टाङ्गहृदयसंहितायां तृतीये निदानस्थानेऽतीसारग्रहणीदोषनिदानंनामाष्टमोऽध्यायः ८

नवमोऽध्यायः

अथातो मूत्राघातनिदानं व्याख्यास्यामः
इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः
बस्तिबस्ति शिरोमेढ्रकटी वृषणपायवः
एकसम्बन्धनाः प्रोक्ता गुदास्थिविवराश्रयाः १
अधोमुखोऽपि बस्तिर्हि मूत्रवाहिसिरामुखैः
पार्श्वेभ्यः पूर्यते सूक्ष्मैः स्यन्दमानैरनारतम् २
यैस्तैरेव प्रविश्यैनं दोषाः कुर्वन्ति विंशतिम्
मूत्राघातान् प्रमेहांश्च कृच्छ्रान्मर्मसमाश्रयान् ३
बस्तिवङ्क्षणमेढ्रार्तियुक्तोऽल्पाल्पं मुहुर्मुहुः
मूत्रयेद्वातजे कृच्छ्रे पैत्ते पीतं सदाहरुक् ४
रक्तं वां कफजे बस्तिमेढ्रगौरवशोफवान्
सपिच्छं सविबन्धं च सर्वैः सर्वात्मकं मलैः ५
यदा वायुर्मुखं बस्तेरावृत्य परिशोषयेत्
मूत्रं सपित्तं सकफं सशुक्रं वा तदा क्रमात् ६

सञ्जायतेऽश्मरी घोरा पित्ताद्गोरिव रोचना
श्लेष्माश्रया च सर्वा स्यात् अथास्याः पूर्वलक्षणम् ७
बस्त्याध्मानं तदासन्नदेशेषु परितोऽतिरुक्
मूत्रे च बस्तगन्धत्वं मूत्रकृच्छ्रं ज्वरोऽरुचिः ८
सामान्यलिङ्गं रुङ्नाभिसेवनीबस्तिमूर्धसु
विशीर्णधारं मूत्रं स्यात्तया मार्गनिरोधने ९
तद्व्यपायात्सुखं मेहेदच्छं गोमेदकोपमम्
तत्सङ्क्षोभात्क्षते सास्रमायासाच्चातिरुग्भवेत् १०
तत्र वाताद्भृशार्त्यार्तो दन्तान् खादति वेपते
मृद्नाति मेहनं नाभिं पीडयत्यनिशं क्वणन् ११
सानिलं मुञ्चति शकृन्मुहुर्मेहति बिन्दुशः
श्यावा रूक्षाऽश्मरी चास्य स्याच्चिता कण्टकैरिव १२
पित्तेन दह्यते बस्तिः पच्यमान इवोष्मवान्
भल्लातकास्थिसंस्थाना रक्ता पीताऽसिताऽश्मरी १३
बस्तिर्निस्तुद्यत इव श्लेष्मणा शीतलो गुरुः
अश्मरी महती श्लक्ष्णा मधुवर्णाऽथवा सिता १४
एता भवन्ति बालानां तेषामेव च भूयसा
आश्रयोपचयाल्पत्वाद्ग्रहणाहरणे सुखाः १५
शुक्राश्मरी तु महतां जायते शुक्रधारणात्
स्थानाच्च्युतममुक्तं हि मुष्कयोरन्तरेऽनिलः १६
शोषयत्युपसङ्गृह्य शुक्रं तच्छुष्कमश्मरी
बस्तिरुक्कृच्छ्रमूत्रत्वमुष्कश्वयथुकारिणी १७
तस्यामुत्पन्नमात्रायां शुक्रमेति विलीयते
पीडिते त्ववकाशेऽस्मिन् अश्मर्येव च शर्करा १८
अणुशो वायुना भिन्ना सा त्वस्मिन्ननुलोमगे
निरेति सह मूत्रेण प्रतिलोमे विबध्यते १९
मूत्रसन्धारिणः कुर्याद्रुद्ध्वा बस्तेर्मुखं मरुत्
मूत्रसङ्गं रुजं कण्डूं कदाचिच्च स्वधामतः २०
प्रच्याव्य बस्तिमुद्वृत्तं गर्भाभं स्थूलविप्लुतम्
करोति तत्र रुग्दाहस्पन्दनोद्वेष्टनानि च २१

बिन्दुशश्च प्रवर्तेत मूत्रं बस्तौ तु पीडिते
धारया द्विविधोऽप्येष वातबस्तिरिति स्मृतः २२
दुस्तरो दुस्तरतरो द्वितीयः प्रबलानिलः
शकृन्मार्गस्य बस्तेश्च वायुरन्तरमाश्रितः २३
अष्ठीलाभं घनं ग्रन्थिं करोत्यचलमुन्नतम्
वाताष्ठीलेति साऽध्मानविरामूत्रानिलसङ्गकृत् २४
विगुणः कुण्डलीभूतो बस्तौ तीव्रव्यथोऽनिलः
आविध्य मूत्रं भ्रमति सस्तम्भोद्वेष्टगौरवः २५
मूत्रमल्पाल्पमथवा विमुञ्चति शकृत्सृजन्
वातकुण्डलिकेत्येषा मूत्रं तु विधृतं चिरम् २६
न निरेति विबद्धं वा मूत्रातीतं तदल्परुक्
विधारणात्प्रतिहतं वातोदावर्तितं यदा २७
नाभेरधस्तादुदरं मूत्रमापूरयेत्तदा
कुर्यात्तीव्ररुगाध्मानमपक्तिं मलसङ्ग्रहम् २८
तन्मूत्रजठरम् छिद्रवैगुण्येनानिलेन वा
आक्षिप्तमल्पं मूत्रं तद्बस्तौ नालेऽथवा मणौ २९
स्थित्वा स्रवेच्छनैः पश्चात्सरुजं वाऽथ नीरुजम्
मूत्रोत्सङ्गः स विच्छिन्नतच्छेषगुरुशेफसः ३०
अन्तर्बस्तिमुखे वृत्तः स्थिरोऽल्प सहसा भवेत्
अश्मरीतुल्यरुक् ग्रन्थिर्मूत्रग्रन्थिः स उच्यते ३१
मूत्रितस्य स्त्रियं यातो वायुना शुक्रमुद्धतम्
स्थानाच्च्युतं मूत्रयतः प्राक् पश्चाद्वा प्रवर्तते ३२
भस्मोदकप्रतीकाशं मूत्रशुक्रं तदुच्यते
रूक्षदुर्बलयोर्वातादुदावर्तं शकृद्यदा ३३
मूत्रस्रोतोऽनुपर्येति संसृष्टं शकृता तदा
मूत्रं विट्तुल्यगन्धं स्याद्विडिवघातं तमादिशेत् ३४
पित्तं व्यायामतीक्ष्णोष्णभोजनाध्वातपादिभिः
प्रवृद्धं वायुना क्षिप्तं बस्त्युपस्थार्तिदाहवत् ३५
मूत्रं प्रवर्तयेत्पीतं सरक्तं रक्तमेव वा
उष्णं पुनः पुनः कृच्छ्रादुष्णवातं वदन्ति तम् ३६